

GUIDO MICHELINI

DĖL ŽODŽIŲ TVARKOS LIETUVIŠKAME „MARGARITA THEOLOGICA“ VERTIME

Aptariami kai kurie žodžių tvarkos reiškiniai, pastebėti 1600 m. Karaliaučiuje išleistame Adamo Francisci traktato „Margarita theologica“ vertime. Į lietuvių kalbą šis tekstas buvo išverstas Ragainės pastoriaus S. Vaišnoro iš lotyniško originalo, kuris iki XVI a. pabaigos buvo pakartotinai išleistas 3 kartus (1592, 1596 ir 1599 m.) be reikšmingesnių pakeitimų. Nėra abejonių, kad Vaišnoras nesinaudojo 1602 m. Hamburge pasirodžiusio vokiško vertimo ankstesniu rankraštiniu variantu. Įsidėmėtina, kad citatose iš Biblijos, kaip jau esu nurodęs savo monografijoje „Le traduzioni dal latino di un volume lituano del 1600“ (Potenza: Il Salice, 1991), retkarčiais pastebima Liuterio vokiško vertimo įtaka.

Nors vertimas yra pažodinis, tačiau pasitaiko nemaža atvejų, kai vertėjas pakeitė originalo žodžių tvarką. Būtent prie tokių atvejų ir bandysiu plačiau apsistoti, nes tik jie leidžia numatyti Vaišnoro žodžių tvarkos taisykles. Nebus aptariamose citatos iš Biblijos, nes jų skirtumus nuo lotyniško teksto, kaip minėta, galėjo sąlygoti Liuterio vertimas.

Vieno tipo žodžių tvarkos pakeitimai yra būdingi tik tokiems vienetams, kurie dėl savo monofunkcijos aktualiosios skaidos atžvilgiu turi pastovią vietą; plg. jungtukus *bet, o* arba prieveiksmį *tietai: bet, o* pasitaiko tik sakinio pradžioje, o jų lotyniški atitikmenys *autem, vero* būna antri; *tietai* eina prieš valdantį narį, o lotyniškas atitikmuo *solum* – po jo. Tuo tarpu aktualiosios skaidos atžvilgiu polifunkciniai vienetai – būdvardžiai, vardažodžiai, veiksmažodžiai – patiria įvairius žodžių tvarkos pakeitimus, nors paprastai vienas iš jų aiškiai vyrauja. Tvarka Būdv. + Daikt., kuri yra nežymėta dabartinėje lietuvių kalboje, dešimtimis atvejų atitinka originalo tvarką Daikt. + Būdv. Daug rečiau pasitaiko priešingas reiškinys, t. y. liet. Daikt. + Būdv. kaip lot. Būdv. + Daikt. atitikmuo, pvz.:

natura žmogischkaie (8b) ← *humanam naturam* (12); pan. 14b;

garbes sawa Deiwischkofes ir macies (18a) ← *divinae suae virtutis et gloriae* (27);

fanariu wirschutiniu (58a) ← *externorum membrorum* (74);

darbai wirschutini (58a) ← *externae actiones* (86);

Tewams schwentiems (74a) ← *sanctis Patribus* (111);
muku amβinuiiu (94b) ← *aeternae poenae* (141);
mace karalischka (104b) ← *regiis nervis* (155);
prowu fwietischkuiiu (202a) ← *forensibus legibus* (306);
fatikimas atwiras (224b) ← *expressum confensum* (344);
Angelu schwentuiiu (248b) ← *sanctorum Angelorum* (383).

Šitokios (be abejo, žymėtos) tvarkos pasirinkimą 8b, 74a, 94b, 104b atvejais galėjo sąlygoti būdvardžio rematiškumas, o kitur — retorinio-„muzikinio“ arba grynai gramatinio pobūdžio priežastys.

Panaši tendencija būdinga ir įvardiniams būdvardžiams — kaip *tas, tasiau, pats, kitas, visas*, kuriems lyg ir nenumatyta galimybė eiti po valdančiojo daiktavardžio. Be to, gana dažnai liet. tvarka Įvard._{kilm.} + Daikt. atitinka lot. Daikt. + Sav. būdv., tuo tarpu priešingas reiškinytis yra labai retas — pastebėta tik pora pavyzdžių:

garbes sawa Deiwischkofes (18a) ← *divinae suae virtutis* (27);
amžinoio rodoie sawa (176a) ← *in aeterno suo confilio* (265).

Tas pats galioja ir tada, kai tiek liet., tiek lot. kalbose vartojama įvardžio kilmininko forma.

Bet kai daiktavardis valdo daiktavardžio kilmininką, dažnesnis pakeitimas lietuviškame tekste susijęs su pastarojo perkėlimu po valdančiojo daiktavardžio; pasitaiko nemaža atvejų, kai lotyniškame originale prieš daiktavardžio kilmininką eina valdančiojo daiktavardžio būdvardis, pvz.:

tobulas ischpildimas zokana (51a) ← *integra legis impletio* (76);
ischkūsius zodiacus raschta (62b) ← *manifesta scripturae dicta* (93);
tikrafis uredas Zokona (75b) ← *proprium legis officium* (113);
czistaghi moxla Euangelias (96b) ← *incorruptam Evangelii doctrinam* (144);
didczaufeses dalis Euangelias (117b) ← *praecipuis Evangelii partibus* (175);
paflapczofes wales Diewa (165a) ← *arcana Dei voluntate* (248);
dowaningo mielafchirdijste Diewa (165b) ← *gratuita Dei misericordia* (249);
viengimio Sunaus Diewa (1a—b) ← *unigenito Dei Filio* (1);
pati pastatis žmogaus (56a) ← *ipsa hominis substantia* (83);
wiffa prisiwertima žmogaus (71b) ← *tota hominis conversione* (107);
wiffūsa czeſūsa Baβniczes (124a) ← *omnibus Ecclesiae temporibus* (185);
wiffos historias Swieta (91b) ← *tota Mundi historia* (136);
wifsu griekus wifsa Swieta (15b) ← *omnibus totius mundi peccatis* (24);
nekuri Baβnicza Diewa (97a) ← *aliqua Dei Ecclesia* (145);
iokia atbojma newertiftes (177b) ← *omni indignitatis respectu* (268).

Vis dėlto kur kas dažnesni atvejai su kitokiu kontekstu, pvz.:
wienibe personae (23a) ← *personae unitas* (34);
pradze prisiwertima (69a) ← *conversionis initium* (103);
žadeima Euangelias (72b) ← *Evangelii promissione* (108);
teifibe Wieras (76a) ← *Fidei iustitiam* (114);
dowana Diewa (79b) ← *Dei donum* (119);
biauribes kuna (122b) ← *corporis fordes* (182);
prikelima kuna (245b) ← *carnis resurrectionem* (378);
pilnavojma tu lemtumu (256a) ← *harum virtutum studium* (394);
czefu perfekinejma (208b) ← *persecutionis tempore* (317);
be pribuwima geruju darbu (89a) ← *sine operum praesentia* (133);
be ludijma rafchta (120a) ← *sine scripturae testimonio* (179);
delei sugrieschijma Adoma (55a) ← *propter Adae lapsum* (82); pan. 55b;
delei pagedima wifsos naturas (76b) ← *propter naturae totius corruptionem*
 (115);
ing akis žmoniu (251b) ← *in hominum oculos* (387);
pagalei ludiimus Powila (83a) ← *juxta Pauli testimonia* (124); pan. 139b, 155b;
nūg wertistes personu (109a) ← *à personarum dignitate* (162);
pirm futwerima fwieta (175a) ← *ante mundi creationem* (263).

Turint omenyje, kad tokią tvarką tik iš dalies galėjo sąlygoti aktualioji skaida arba retorinio-„muzikinio“ pobūdžio priežastys, nebūtų nepagrįsta teigti, jog Vaišnorui turėjo įtakos kitos jam žinomos kalbos žodžių tvarka: greičiausiai tai buvo vokiečių, o ne lenkų kalba, kaip leidžia manyti aukščiau nagrinėti būdvardžio ir įvardžio kilmininko tvarkos reiškiniai bei viena veiksmožodžio tvarkos strategija, kurią aptarsiu kiek vėliau.

Hipotezė, kad tvarka Daikt. + Dakt._{kilm.} Vaišnoro laikais lietuvių kalboje buvo žymėta kaip ir šiandien, grindžiama visų pirma tuo, kad priešingas reiškinys, t. y. liet. Daikt._{kilm.} + Daikt. kaip lot. Daikt. + Daikt._{kilm.} atitikmuo nėra daug retesnis: jis pasitaiko bent 20 kartų, pvz.:

Marios kuna ir krauie (14b) ← *carnis et sanguinis Mariae* (22);
Diewa įfakimas (104a) ← *mandatum Dei* (155);
Christaus kuna (153b) ← *corpus Christi* (230);
Sunaus Diewa geribes (83b) ← *beneficia Filii Dei* (125);
Dwaffes schwentofes weikimu (66b) ← *efficacia Spiritus sancti* (99);
žmogaus natura (64b) ← *natura hominis* (96);
žmogaus schirdis ir walia (67b) ← *mens et voluntas hominis* (101);
dangaus karalistes (107b) ← *regni coelorum* (160);
grieku atleidima (114b) ← *remissionem peccatorum* (171);

kudjkiu riſchis (129b) ← *foedus infantium* (193);
malones pažadejmui (80a) ← *promiſſioni gratiae* (120);
nūg welna darba (56b) ← *ab opere diaboli* (84);
per Praraku tarnawima (106a) ← *per ministerium Prophetarum* (158).

Plg. kitus reiſkinio pavyzdžius: 163a (*ſwieta fundamentai*), 164b (*Euangelias ſententia*), 168b (*žmoniu tikeghima, Diewa tikeghima*), 176b (*peklas wartus*), 203a (*Diewa Sunus*), 207b (*žmoniu pulkus*), 234b (*welna moxlu*). Be to, tokią hipotezę patvirtina kitų tais laikais Rytprūsiuose spausdintų lietuviškų tekstų — pvz., Bretkūno Postilės — žodžių tvarkos reiſkiniai.

Nagrinėjant veiksmažodį liečiančią tvarką, krinta į akis vienas reiſkinys: lietuviškame tekste vietoj lotynų kalboje įprastos tvarkos — dalyvis + pagalbinis veiksm. (*esse*) — dažnai pasitaiko atvirkštinė tvarka — pagalbinis veiksm. (*būti*) + dalyvis. Štai keli pavyzdžiai: *jra priimtini* (5a) ← *recipienda sunt* (7); *jra apreikſchta* (6a) ← *patefacta est* (9). Tokia tvarka yra būdinga Vaiſnoro laikų lietuvių kalbai, todėl ji paprastai pasitaiko ir tokiais atvejais, kai lotyniškame tekste vartojama neveikiamosios rūšies „analitinė“ forma, pvz.: *jra ſiunczema* (8b) ← *mittatur* (13); *jra atſkiremas* (9a) ← *discernuntur* (13). Tačiau būna ir tokių atvejų, kaip *ſkaitoma jra* (47b) ← *recitantur* (71).

Panašiai vietoj lotyniškos tvarkos Veiksm. („sintetinis“ arba „analitinis“) + modal. veiksm. pasitaiko modal. veiksm. + veiksm., pvz.:

gal buti ſkaititas (4a) ← *numerari poſſunt* (6);
gal buti paſintas (39a) ← *agnosci poſſunt* (59);
gal nufidūti (71b) ← *fieri poſſe* (107);
galint nupelniti (37b) ← *mereri poſſe* (56).

Būna ir tokių atvejų, kur — dėl skirtingų priežasčių — modalinis veiksmažodis neperkeltas tuoj prieš kitą veiksmažodį, pvz.:

gal ... atpulti|ir ... priſiwerſti (43a) ← *deficere et ... converti poteſt* (65);
gal ... pakluſnus buti ir tam ganpadariti (50b) ← *obedire eique ſatiſſacere poſſunt* (75);
noreia ... apluditi (44a) ← *teſtari voluit* (66).

Veiksmažodžio atveju neretai pasitaiko ir kitokio pobūdžio reiſkinys: lietuviškame tekste ſalutinio (plačiaja prasme) sakinio veiksmažodis eina sakinio pabaigoje (arba bent link jo pabaigos), pvz.:

kuriu wienu|... jra ſarenkama (1a) ← *qua ſola colligitur...* (1);
kuriu ... ir ... iſchlaika (19a) ← *quo ...et conſervat ...* (28);
kurios ... jra priwalingas (34a) ← *quae ... neceſſaria ſunt ...* (51);
kurfai ... buwa (39b) ← *qui ... fuit ...* (58);

kaip ... jra apreikſchta (6a) ← *sicut patefacta est...* (9);
kaip ... ludije (15a) ← *ut ... testatur ...* (23a);
ieng ... bei ... dowanotu (36a) ← *ut ... donetque...* (54);
idant ... twertufsi (49a) ← *ut durarent...* (73);
idant ... fatiktu (51b) ← *ut ... congruant...* (77);
iog ... pildawoie (51a) ← *quòd ... praestat...* (76);
[bau]daera ... atstoti (103b) ← *licetne discedere...* (154);
reike ... mokinti (140a) ← *neceſſe est ... erudiri...* (209).

Plg. kitus reiſkinio pavyzdžius: 52a (*koroie*), 53a (*turaetu*), 59b (*pagrutu*), 60a (*prieſchtarauti*), 61a (*jra ... atleidczemi*), 64b (*atmeſti*), 66a (*uſchſiebtu*), 86b (*paſektu*), 87a (*kabotu*), 87b (*eſme priimti*), 88a (*nufitiki*), 94a (*prieſchta-
rau*), 97b (*tur*), 109a (*ſkamba*) ir t. t.

Pastebėtina, kad toks reiſkinys neturi poveikio aukſčiau tyrinėtam: dėl to ſalutiniame sakinyje lotyniſko teksto tvarka modal. veiksm. + veiksm./pagalb. veiksm. + dalyvis paprastai nesikeičia, o tokia tvarka, kaip veiksm. + modal. veiksm./dalyvis + pagalb. veiksm. keičiama prieſinga, pvz.:

kadang ... ira inglauſtas ir ... uſchgeſitas (2a) ← *cum ... infita et ... extincta ſit* (3);

kaczeigel ... negal atſkirta|nei ... iſchrauta buti (57a) ← *quanquam ... ſepa-
rari, et ... evelli non poteſt* (84);

*iog ... nei gal ... atmeſti ... nei atimti ... neigi ... pradeti|ogi iũ maſsaus pabei-
kti* (65a) ← *ut ... neque deponere ... neque tollere ... neque ... inchoare, nedum
perficere poſſit* (96—97);

teip iog ... negalis buti apteiſintas neigi iſchganitas (89a) — *ita ut ... juſtificar
et ſalvari non poſſit* (133);

iog ... gal nufidũti (71b) ← *fieri poſſe* (107).

Lietuviſkame tekste kiek rečiau pagrindinio sakinio veiksmožodis eina sakinio pabaigoje arba link jos, pvz.:

apie Sunu Diewa ... nieka neſina (4b) ← *prorſus autem ignorant Filium Dei* (7);

kielleis budais ... iſchpilde? (37a) ← *quot modis implevit...?* (55);

...wiſſus žmones aprifcha? (48a) ← *...obligant omnes homines?* (72);

griekas ... paſiliekti (57a) ← *manet peccatum...* (85);

gaileſis ... jra naudingas (139a) ← *prodeſt ... contritio* (208).

Plg. dar 71b (*nufidũſtiſi*), 74a (*jra buwuſi*), 86a (*eſme apteiſinami*), 111a (*gal ſchſtoweliti*), 134a (*iſſimana*), 135a (*nufidũſtifi*), 140a (*ſkaita*), 145a (*jra imtas*), 145b (*nepareidlawos*), 157b (*pareitifi*) ir t. t. Reikſminga tai, kad ne mažiau kaip 30—40 % atvejų pasitaiko klausiamuosiuose sakiniuose. Dar pastebėtina, kad ſis

reiškinys neturi poveikio žodžių tvarkai modal. veism. + veism./pagalb. veism. + dalyvis.

Priešingas reiškinys (t. y. veiksmazodžio atitraukimas link sakinio pradžios) yra labai retas, jeigu atsiribojama nuo veiksmazodžio *būti* su pagalbine funkcija ir nuo veiksmazodinių vienetą valdančio modalinio veiksmazodžio, pvz.:

faka wadinama kartais Tewa: kartais Sunu|kartais Dwafse Schwentaie (11a) ← *aliàs Patrem, aliàs Filium et aliàs Spiritum sanctum nominari contenderunt* (16);
ludie|dangu|žeme|marres|ir wifs ... fant futwerta (40a) ← *coelum, terram, mare, et omnia ... condita esse testatur* (60);

turi sawieie pilna skaitima, ecc. (4a) ← *diligentem lectionem, ecc. complectitur* (5).

Veiksmazodžio vietos sakinyje ypatumai leidžia teigti, kad Vaišnorio laikų lietuvių kalbai buvo būdinga nežymėta tvarka SOV. Tirtame tekste tas principas dažniau būdingas šalutiniams sakiniamis greičiausiai dėl vokiečių kalbos įtakos, tačiau lyg ir nepasitaiko vokiečių kalbos sąlygoto veiksmazodžio atitraukimo link sakinio pradžios pagrindiniuose sakiniuose.

Čia pateiktoje analizėje laikytasi pagrindinio principo, pagal kurį tekste pasitaikantys žodžių tvarkos reiškiniai tiesiogiai liečia ne kalbinę sistemą, o šneką (arba Σ-šneką), kaip esu rašęs straipsnyje apie žodžių tvarką Rigvedo kalboje (A proposito dell'ordine delle 'parole' nella lingua del Rigveda. — IF 84, 1979, p. 79—89). Vis dėlto tie reiškiniai atspindi kalbinės sistemos taisyklės, kurias galima atstatyti paaiškinus, kokie šnekos elementai galėjo jas „sudarkyti“. Suponuoju, kad tam tikrais atvejais Vaišnorui gerai žinoma vokiečių kalbos sistema galėjo sąlygoti žodžių tvarkos pasirinkimą tekste, priimtas „kanoninis“ lietuvių kalbos žodžių tvarkos modelis.

Panašios problemos dėl „šnekos“ ir „kalbos“ ryšio būdingos ir kitokio pobūdžio reiškiniams, pavyzdžiui, priešdėlinėms veiksmazodžio leksemoms.